

Все викладене вище не є закликом відходити від перегляду прийнятих в археології хронологічних визначень. Однак, якщо мова йде про античну кераміку, то тут слід враховувати її специфіку і розробленість питань антикознавства. Це імпорт різної ціни і різного призначення, який міг побутувати досить тривалий час. Не можна забувати і про те, що датування античних речей звичайно має під собою старанне вивчення комплексів і шарів, тривале нагромадження спостережень, і нове датування вимагає такого ж підходу.

Одержано 21.09.88.

---

## Про черняхівську культуру\*

---

М. Ю. Брайчевський

Черняхівській культурі належить визначне місце в розвитку Східної Європи. Жоден інший вияв, відомий у цьому регіоні, не може зрівнятися з нею за інтенсивністю та монолітністю культурного типу. Досить сказати, що вже нині дослідникам відомо близько трьох тисяч поселень; серед них більшість являли собою досить великі селища, що склалися з кількох десятків жител<sup>1</sup>. Отже, населення, що лишило пам'ятки черняхівського типу, мусило нараховувати принаймні кілька мільйонів душ. Культура відзначається великою стабільністю: переконливо розчленувати культуру на локальні вияви та на хронологічно послідовні стадії поки що не пощастило, незважаючи на неодноразові (і досить активні) спроби.

У цьому є глибокий сенс. Історичний розвиток не є плавним процесом із сталим ритмом еволюції. Він має надто складний імпульсний (точніше б сказати, квантовий) характер, за яким періоди соціальної стабільності чергуються з епохами суспільних потрясінь. Останні супроводжуються ґрунтовною ломкою наявних суспільних організмів і формуванням нових, що відбивають інший, більш високий щабель історичного поступу. Зокрема, в розвитку давньої Східної Європи бачимо чотири періоди соціальної статичності (доба трипільської культури, скіфська епоха, період черняхівської культури та часи Київської Русі), розмежовані відповідно стадіями соціальної динаміки і деструкції (доба бронзи, період латену та епоха так званого «великого переселення народів»). Останні позначені строкатим калейдоскопом археологічних виявів та культурних типів, що відбивають складність переломних етапів у діалектичному процесі, коли одна якість переходить в іншу, а на руїнах старого, віджилого світу народжується новий.

Без усвідомлення цієї складності навряд чи можна зрозуміти дивовижну сталість черняхівського комплексу, яка подекуди лякає дослідників, нездатних усвідомити внутрішній сенс змін, що відділяють черняхівську стадію від латенської доби, з одного боку, і давньоруської — з другого.

Черняхівська культура, як відомо, була відкрита наприкінці XIX ст., причому одночасово в двох районах східноєвропейського Лісостепу — В. В. Хвойкою в Середній Наддніпрянщині та К. Гадачком у Галичині. Але справжнє глибоке дослідження її пам'яток почалося у післявоєнні

\* З приводу монографії Барана В. Д. «Черняхівська культура (За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу)». — К.: Наукова думка, 1981. — 263 с.

<sup>1</sup> В. Д. Баран критикує мене за демографічну інтерпретацію Неслухівського поселення (близько 20 садіб). З великим задоволенням приймаю цю критику, спрямовану в русло підвищення реконструйованої демографічної квоти. Побоюючися закидів у її перебільшенні, я взяв до уваги запропонований М. Ю. Смішком мінімум. Поправку В. Д. Барана вважаю за дуже важливу й актуальною.

роки. Тоді ж була запропонована історична інтерпретація явища, що мала характер всебічної концепції. Пізніше (від кінця 50-х років), однак, ця концепція зазнала заперечення і перегляду, на жаль, не компенсованих іншим загальним побудуванням, яке можна було б протиставити критикованій схемі. Це призвело до того, що історичний процес у Східній Європі під пером adeptів «нового» напрямку втратив не лише внутрішню логіку, а й елементарну координацію з добре відомими фактами. Багато конкретних питань, і в тому числі засадничих (таких, як генезис черняхівської культури, її доля в наступні часи, етнічне визначення, уточнення хронологічних та просторових рамок і т. п.) ще й досі залишаються нерозв'язаними. Очевидно, слід визнати симптоматичним те, що в літературі останніх літ, присвяченій черняхову, аналіз явно переважає перед синтезом: дослідники вважають краще ставити і розв'язувати другорядні (передусім джерелознавчі) питання, залишаючи в стороні загально-історичну проблематику.

Тому особливу увагу привертає книга Барана В. Д. «Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу)», аналітично-синтетична за змістом.

В. Д. Баран нині є одним з кращих знавців черняхівської культури, і багато зробив у нагромадженні фактичного матеріалу (розкопки в Черепині-Львівському, в Ріпневі, в Бовшеві, в Теремцях та ін.). Аналітична (джерелознавча) частина книги цілком природньо набула оглядового характеру, оскільки величезний обсяг наявного фонду пам'яток неминуче вимагав узагальненого підходу.

Назва книги добре відповідає її змісту, незважаючи на певну двоїстість, що подекуди створює ілюзію суперечливості. На обкладинці стоїть просто «Черняхівська культура», а на титулі додано: «За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу». На перший погляд це істотно звужує тему. Справді, перший варіант заголовку, який насамперед впадає в око, зобов'язує автора розглядати культуру вцілому, як єдине і нерозривне явище, в межах усієї території поширення (чи принаймі формування). Другий натомість обмежує розгляд просторовими рамками, що складатимуть ледве третину загального ареалу. Це викликає активний протест у багатьох фахівців.

Але в дійсності принципів суперечностей тут немає. Справа в тому, що територіальне уточнення має підкреслено джерелознавчий зміст, і аж ніяк не стосується загальнокультурної характеристики. Враховуючи відзначену вище неосаяжність наявного матеріалу, такий прийом слід визнати цілком допустимим; в кожному разі неспроможність його вимагає підтвердження. Всі (за винятком хіба дрібних деталей) висновки автора мають саме загальний характер і стосуються всієї черняхівської ойкумени, незалежно від локалізації конкретних пам'яток. Але детальне обґрунтування подається на базі спеціального аналізу верхньодністровських та верхньобузьких матеріалів. Втім, де це потрібно, В. Д. Баран залучив, як аналогії, комплекси й з інших районів.

У зв'язку з цим виникає інша проблема, яку автору слід було б оговорити у вступній частині — проблема репрезентативності досліджуваного матеріалу. Якою мірою черняхівські пам'ятки Верхньої Наддністрянщини та Західного Бугу відбивають спільні закономірності у розвитку культурного типу? Наполягаємо саме на такому формулюванні, бо історична, соціально-економічна та інші інтерпретації будуть безпосередньо залежати від відповіді на це питання. А воно в свою чергу тягне за собою надзвичайно важливу (і важку щодо розв'язання) проблему визначення черняхівської культури, як конкретного археологічного явища.

Справді, останнім часом питання це стало підкреслено дискусійним. Чи існує взагалі така культура — черняхівська? Позитивна відповідь вважається проблематичною: чимало дослідників готові підмінити поняття цієї культури уявленням про цілий спектр культурних виявів, перекритих зовнішнім флером периферійно-римської цивілізації. Мені вже

доводилося рішуче висловитися проти самої правомірності подібної постановки питання<sup>2</sup>.

Тут є два аспекти, які треба розрізнити. По-перше — питання про місце черняхівської культури серед інших культур римської периферії, об'єднаних наявністю пізньоантичного імпорту і характеризованих рядом, нехай би й другорядних, але зовні ефективних рис античного впливу. З другого — проблема внутрішньої монолітності черняхівської культури в просторових рамках її поширення. Обидва питання поки що не можуть вважатися остаточно розв'язаними; більше того, в плані методичному вони навіть як слід не поставлені. Боюся, що навіть сама необхідність їхнього розгляду в діалектичному взаємозв'язку належним чином не усвідомлена.

Коли мова йде про перший аспект, то на авансцену висувається проблема диференціації, складність якої визначається суб'єктивними моментами. Скажімо, досить уперта тенденція залучати до черняхівської культури пам'ятки Північної Надчорноморщини з кам'яним домобудівництвом здатна призвести дослідника до плутанини і фактологічної дезорієнтації, оскільки йдеться не тільки про різні культурні вияви, а й про різні генетичні лінії, проєктовані як вглиб античної доби, так і в наступний період раннього середньовіччя. Натомість не менш уперта тенденція протиставляти черняхівській культурі синхронні пам'ятки Прикарпаття (так звана «культура карпатських курганів») базується на прикрих непорозуміннях, очевидність яких чим далі, тим більше усвідомлюється дослідниками\*.

Друга проблема породила іншу тенденцію, яка складає досить своєрідний (коли не сказати унікальний) казус у вітчизняній історіографії останніх трьох десятиріч. Маємо на увазі хворобливе прагнення будь-що поділити черняхівську культуру на локальні вияви, кожен з яких мав би дістати окрему етнічну атрибуцію, і тим підтвердити, на решті, тезу про багатоетнічний характер черняхівська.

Вперше це питання було поставлене П. М. Третьяковим у 1954 р. (на VII науковій конференції Інституту археології АН УРСР), причому в зовсім несподіваному плані. Проголосивши умоглядну тезу про багатоетнічний характер черняхівської культури (слов'яни, сармати, фракійці, готи і т. д.), дослідник висунув завдання розчленувати культуру на відповідні просторові фрагменти. Отже, проблема була поставлена з ніг на голову: не з'ясування складної структури черняхівська спровокувало думку про складність його етнічної основи, а навпаки, кабінетна думка про ту складність призвела до постановки чисто прагматичної задачі.

Заклик не лишився без наслідків. У літературі з'явився ряд спроб визначити територіальну структуру культури<sup>3</sup>. Але переконливих наслідків не пощастило досягти нікому: типологічна монолітність черняхівської культури лишилася нерозхитаною.

В. Д. Баран пропонує свою схему просторової структури черняхівського культурного типу та його відношення до інших культурних типів тієї доби. Вона втілена в картах, вміщених на сс. 16, 257 та 262. Вважаємо ці карти принциповим досягненням автора, оскільки теза про єдність та монолітність культури в рамках основного району її поширення, переважно, підтверджена. Тут подано три локальні вияви:

<sup>2</sup> *Брайчевский М. Ю.* Культурное воздействие античного Причерноморья на племена восточноевропейской Лесостепи от конца галльштатта до римского периода // I Międzynarodowy Kongress archeologii słowiańskiej. — Warszawa, 1969. — Т. II.

\* *Пор. доповідь Б. О. Тимощука* на симпозиумі «Найпізніша доля черняхівської культури» (Кам'янець-Подільський, вересень 1981 р.). Подані доповідачем матеріали показують, що курганний обряд поховань (який вважають головною і по суті єдиною підставою для протиставлення культури карпатських курганів черняхівській) зовсім не є винятковим і, навіть, не переважає в прикарпатському регіоні.

<sup>3</sup> *Тиханова М. А.* О локальных вариантах черняховской культуры // СА. — 1957. — № 4; *Махно Е. В.* Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов // КСИА АН СССР. — 1970. — Вып. 121; *Брайчевский М. Ю.* Походження Русі. — К., 1968. — С. 45 та ін.

перший з них охоплює майже весь східноєвропейський лісостеп, другий — основну частину степової Надчорноморщини, третій — східне Прикарпаття та Наддунайщину. Справедливості такого членування безсумнівна; сперечатися можна хіба щодо уточнення просторових меж, на сталості яких навряд чи стане наполягати і сам автор.

Відповідно до наших уявлень перший вияв і є черняхівською культурою у власному розумінні терміну. Другий являє собою культурний тип, виразно відмінний від черняхівського, представлений городищами Нижнього Дніпра та селищами з кам'яним домобудівництвом (за нашими уявленнями ці пам'ятки залишені готами). Третій являє собою культуру гето-дакійських племен, що теж характеризується своєрідними (порівняно з черняхівом) рисами. Важливим моментом (який, на нашу думку, В. Д. Баран недостатньо враховує) є факт поширення в області другої та третьої груп справжніх черняхівських пам'яток, які утворюють тут виразний суперстрат, зберігаючи свій притаманний характер і відрізняючися від місцевого підгрунтя.

Що ж до уточнення територіальних меж, то за нашим переконанням області Молдавії та Буковини (землі між Дністром і Серетом) належать до черняхівського ареалу (перша група). Отож, остаточне з'ясування цього питання напевно потребуватиме додаткових дослідницьких зусиль. Тому вважаємо, що в принципі автор рецензованої праці стоїть на вірному шляху і його книга в цьому відношенні є помітним кроком уперед.

Набагато складнішим є питання про відношення черняхівської культури до пам'яток, розташованих на більш західних землях — у Прикарпатті, Південній Польщі та Східній Словаччині. В. Д. Баран рішуче розмежовує ці типи. «Працями львівських археологів, — пише він, — доведено, що липицькі пам'ятки і карпатські кургани треба розглядати, як окремі культури» (с. 15). І трохи далі: «Немає сумніву, що пам'ятки другої чверті I тис. н. е. Південно-Східної Польщі і Словаччини, крім того, що вони синхронні черняхівській культурі і насичені елементами провінціально-римської культури, вираженими у «сірій» гончарній кераміці та металевих виробах, характерних для всієї північної периферії Римської імперії, не мають з нею нічого спільного» (с. 15).

Щодо першої заяви. Липицьку культуру дійсно слід відрізнити від черняхівської, хоча б уже на тій підставі, що вони не є синхронними, а хронологічно йдуть одна за одною\*. У цьому наш автор, безумовно, має рацію. Але проблема карпатських курганів поки що не може бути знятою з порядку денного, отже, тут категоричність здається нам передчасною.

Так само занадто безапеляційною виглядає і друга заява. У літературі дійсно є могутня тенденція відчленовувати так звані «пізньопшеворські» пам'ятки Південної Польщі від черняхівських, але вона має історіографічну природу, до того ж оснований на прикрому непорозумінні.

Т. Рейман, розпочавши в середині 30-их років ґрунтовні дослідження пам'яток того типу розкопками в Тропішові<sup>4</sup>, не зів'язав одержані матеріали з черняхівськими тому, що стаття В. В. Хвойки<sup>5</sup>, яка на той час через брак належних публікацій вважалася еталонною, да-

\* На с. 154 В. Д. Баран приписує мені твердження, ніби липицькі пам'ятки і Дністровський варіант черняхівського типу слід «розглядати лише як два хронологічно різні етапи розвитку однієї і тієї ж культури». Це не відповідає дійсності. Своєю часу цю тезу намагався обґрунтувати М. Ю. Смішко (Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных) // КСИИМК. — 1952. — Вып. 44). Я подібних думок ніколи не висловлював і не поділяв. На с. 50 моєї книги «Походження Русі» (на яку посилається мій критик) йдеться лише про наявність в черняхівських комплексах Наддністриящини деяких пережиточних форм кераміки липицького типу.

<sup>4</sup> *Reyman T. Problem ceramiki siwej na kole toczoney na tle odkryc w górnym dorzeczu Wisly* // WA. — 1936. — Т. XIV.

<sup>5</sup> *Хвойка В. В. Поля погребеній в Среднем Приднепровье* // ЗРАО. — СПб., 1901. — Вып. 1—2. — Т. XII.

вала невірне уявлення про керамічний комплекс культури (співвідношення типів). Твердження, що обидва вияви «не мають нічого спільного» просто невірне; навпаки, все істотно виявляє безумовну схожість, зокрема — напівземлянки того типу, якому В. Д. Баран надає особливого значення.

Таким чином, встановлення західної межі поширення черняхівської культури лежить ще попереду. Але дискусійність конкретних питань не знімає основної проблеми. В. Д. Барану, на нашу думку, пощастило правильно її розв'язати, заперечивши абстрактно постуловане уявлення про строкатий калейдоскоп різних щодо походження та етнічної приналежності культурних типів, не підтверджене належними фактичними матеріалами.

Центральним сюжетом дискусії, що розгорілася довкола черняхівської проблематики, є етнічна атрибуція культури. Навряд чи може виникнути сумнів, що пам'ятки в зоні лісостепу були залишені слов'янами. Ця думка знаходить у рецензованій книзі переконливе обґрунтування. Але проблема «багатоетнічності» лишається в двох інших аспектах, цілком підставно і влучно поставлених автором. Це, по-перше, проблема складності генетичної основи, а по-друге — проблема діаспори, тобто, своєрідного етнічного симбіозу в конкретних територіальних рамках.

Обидва питання в нашій літературі досі як слід не розроблені, а тому постановка їх заслуговує на цілковиту підтримку. Першому в рецензованій праці присвячено спеціальний розділ «Походження черняхівської культури». Вирішується воно, на нашу думку, принципово вірно. «Основним субстратом, на якому виникла черняхівська культура, в лісостеповій зоні було населення пізньозарубинецької, пшеворської і липицької культур; у степовій — пізньоскіфське і сарматське» (с. 162). Ця теза, переконливо підтверджена в книзі фактичним матеріалом, не є несподіваною. Такі думки висловлювалися і раніше. Зокрема, про генетичні зв'язки між зарубинецькою та черняхівською культурами писав ще В. В. Хвойка<sup>6</sup>, теза ця ґрунтовно вкоренилася і в радянській науці<sup>7</sup>. Про пшеворський субстрат упевнено пишуть В. В. Кропоткін, Г. Ф. Нікітіна<sup>8</sup>, не кажучи вже про польську історіографію. Липицькі зв'язки в черняхівських пам'ятках Наддністрянщини виявлені і продемонстровані М. Ю. Смишко<sup>9</sup> і т. д. Але принциповим досягненням є ствердження багатолінійності культурно-етнічного розвитку: черняхівську культуру неможливо вивести з якогось одного попереднього типу — ні з зарубинецького, ні з пшеворського, ні з липицького. У цьому висновку В. Д. Барана цілком збігаються з нашими переконаннями<sup>10</sup>.

Отже, постає дуже важливе питання про етнічне переоформлення, на жаль тільки намічене, але не розвинене в рецензованій книзі. Формування черняхівської культури було наслідком злиття в єдиному етнокультурному організмі кількох більш ранніх. При цьому в двох випадках (з трьох) до того інтеграційного процесу було втягнуто не весь племінний масив, а лише частину його. Пам'ятки зарубинецького типу

<sup>6</sup> Хвойка В. В. Указ. соч.

<sup>7</sup> Махно Є. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія.— 1950.— Т. IV; Сымонович Э. А. Раннечерняховское поселение у с. Ломоватого возле Черкасс // КСИА АН УССР.— 1959.— Вып. 8; Сымонович Э. А. К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений // СА.— 1958.— № 1; Петров В. П. Зарубинецкий могильник // МИА.— 1964.— № 116.— С. 85—88; Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 121 та ін.

<sup>8</sup> Кропоткин В. В. Черняховская культура в Северном Причерноморье // ПСА.— М., 1978; Никитина Г. Ф. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1965.

<sup>9</sup> Смишко М. Ю. Указ. соч.; Смишко М. Ю. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР // Докл. VI научн. конф. ИА АН УССР.— К., 1953.

<sup>10</sup> Брайчевский М. Ю. Рецензия на сборник работ: Проблемы изучения черняховской культуры.— КСИИМК.— 1970.— Вып. 121 // Археологія.— 1971.— Вып. 3.— С. 99—103.

послужили генетичною основою не лише черняхівської, а й київської культури; так само пізньопшеворські на великій території Середньої та Нижньої Надвислянщини продовжували існувати паралельно з черняхівськими.

Безумовної підтримки заслуговує рішуче негативне вирішення В. Д. Бараном питання про можливість виведення черняхівської культури з пам'яток вельбарського (або дитиницького) типу. Як відомо, така думка активно пропагується рядом дослідників; вона опирається не на фактичний матеріал, а на умоглядну тезу про готську належність черняхівської культури, досить солідно розвінчану в радянській літературі, але пропаговану ще кількома вченими. В. Д. Баран чітко і переконливо показав, що обидва вияви — черняхівський та вельбарський — складають собою синхронні, а отже паралельні явища, які мають незалежне походження та існування\*.

Разом з тим фактом лишається наявність вельбарсько-дитиницьких елементів на території черняхівської культури. Фіксуючи це, В. Д. Баран логічно приходять до другого аспекту — до проблеми діаспори, тобто наявності неслов'янського населення серед черняхівських племен. Носіїв вельбарської культури він, згідно з поширеною тенденцією, вважає за готів (на нашу думку, зовсім хибно)\*\*.

Менше уваги приділяє сарматським пам'яткам, відомим на території лісостепу, хоча виразно підкреслює їх значення.

Найпереконливішим аргументом В. Д. Барана на користь слов'янської інтерпретації лісостепових пам'яток черняхівського типу є генетичний зв'язок їх з слов'янськими пам'ятками ранньосередньовічного часу. Цій проблемі автор приділяв пильну увагу протягом багатьох років і має на цю тему ряд ґрунтовних публікацій<sup>11</sup>. Можна твердити, що саме йому вперше пощастило солідно (і, думаємо, неспростовно) узагальнити той зв'язок, рішуче і бездоказово заперечуваний багатьма археологами. У рецензованій праці проблемі відношення між обома групами пам'яток присвячено спеціальний розділ «Черняхівська культура і слов'янські старожитності V—VI ст.», в якому підведено підсумки багаторічним дослідженням.

Генетичні зв'язки черняхівської культури з ранньослов'янськими пам'ятками другої половини I тис. н. е. В. Д. Баран з'ясовує на базі ретельного вивчення поселень довготривалого існування із складною стратиграфією та методом типологічного аналізу речового матеріалу. Він переконливо демонструє наявність безсумнівної традиції, закономірність якої лежить у глибині автохтонного процесу суспільного розвитку. В літературі вже відзначалося, що основні притаманні риси, якими прийнято характеризувати ранньослов'янську культуру VI—VII ст. (ліпний посуд так званого «празького» типу, квадратні напівземлянки з печами-кам'янками, курганний обряд поховань тощо) вперше з'явилися в надрах саме черняхівської культури. Дослідження В. Д. Барана вносять багато нового в постановку і розв'язання цієї проблеми.

І все ж таки проблема поки що лишається невичерпаною до кінця. Головним каменем зіткнення виступають хронологічні моменти, які доводиться вважати за найбільш гострий сюжет дискусій. Як відомо, В. В. Хвойка, відкривши черняхівську культуру, датував досліджені ним пам'ятки II—V ст., хоча припускав існування традиції в більш піз-

\* Очевидно, уникаючи можливих закидів у недооцінці вельбарських матеріалів, В. Д. Баран зараховує до їх числа ряд надто сумнівних знахідок. Так, не можна погодитися з визначенням як вельбарських пам'яток Вікнин-Великих, Лепесівки, Пражева, Дерев'яного, Данчен та ін. У матеріалах Черняхова, Ромашок, Лесек, Привільного і т. д. вельбарські елементи відсутні взагалі.

\*\* Неприйнятним вважаємо готовність тлумачити великі наземні будівлі, досліджені на багатьох черняхівських поселеннях, як готські «Stallhäuser» (с. 59).

<sup>11</sup> Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу // МДАПВ.— 1961.— № 3; Баран В. Д. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 121; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1975 та ін.

ній час<sup>12</sup>. Його хронологія визначається за «класичну». У післявоєнні роки, однак, було висловлено думку, за якою існування черняхівської культури охоплює VI ст., а може і ще пізніші часи.

На обґрунтування цієї тези висувалися солідні матеріали, досить різні за характером. Але в другій половині 50-х років ця думка була заперечена (на жаль, без належної критики). Натомість запропоновано так звану «коротку» хронологію в рамках III—IV ст., обґрунтовану не реальними фактами, а впертим бажанням «підігнати» існування черняхівської культури до готського періоду (традиційне уявлення про час перебування готів на півдні Східної Європи).

Отже, в літературі існують три черняхівські хронології — «довга» (II — початок VII ст.), «середня» або «класична» (II—V ст.) та «коротка» (III—IV ст.). Зрозуміло, що остаточно розв'язати питання можна лише внаслідок належного опрацювання фактичного матеріалу, а не на підставі загальних, умоглядних схем.

В. Д. Баран йде саме цим, найбільш перспективним шляхом. Власне, дискусія точиться довкола визначення верхньої хронологічної межі; нижня встановлена більш-менш надійно: абсолютна більшість дослідників згодні, що процес формування черняхівської культури, який розпочався в II ст., завершився на III ст. Отже, йдеться про хронологічний рубіж між черняхівською культурою та ранньосередньовічними пам'ятками другої половини I тис. н. е. Ще порівняно недавно вважалося, що між першою та останніми має місце часовий розрив — лакуна, що охоплює переважно V ст. Зараз цю думку можна розв'язати за остаточно спростовану, і, головним чином, саме на базі наддністрянських матеріалів, тобто тих, що є головним об'єктом розгляду в рецензованій книзі.

Дослідження В. Д. Барана останніх років є чималим внеском у цю найбільш дискусійну проблему вітчизняної археології. У результаті — датування черняхівської культури переконливо піднято вгору; існування її пам'яток щонайменше в V ст. доведено цілком безперечно. Це є остаточно засудження «короткої» хронології, а тим самим і готської теорії — принаймні в тому її варіанті, який пропагувався протягом останніх двох десятиріч. Це, безперечно, є позитивним досягненням на шляху просування до істини.

Однак нам здається, що В. Д. Баран у цьому випадку виявляє занадто ретельну обережність. Наявний у його розпорядженні матеріал уповноважує на більш рішучі висновки, даючи підстави стверджувати переживання черняхівської культури в VI ст. Маємо на увазі, насамперед, фібулу з Ріпнева II, аналогії якій вказують на VI ст. (це, між іншим, уже відзначалося в літературі)<sup>13</sup>. Так само — видовжену підвіску з того ж місцезнаходження. Надто категоричним здається і датування теремцівської фібули V ст.; деякі ознаки (наприклад, форма нижнього щитка), на нашу думку, вказують на більш пізній час.

Матеріали, які засвідчують переживання черняхівської культури після сакраментального V ст., досить численні і, вважаємо, цілком переконливі. Кількість їх перманентно зростає (наприклад, зооморфна фібула з поселення в с. Дешки у Надросянщині). Ігнорування цих матеріалів у «античерняхівській» літературі останніх років навряд чи варте схвалення або наслідування.

У чому ж справа? Де слід шукати причину тієї, не зовсім звичайної ситуації? Відповідь на це дає автор рецензованої книги: «Спроби розширити хронологічні межі існування черняхівської культури до IV—VII ст. ... зазнали невдачі. Це стало особливо наглядно в останні роки, після відкриття слов'янських пам'яток з характерними комплексами, що датуються VI—VII ст. і знаменують певний етап у розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи» (с. 131).

Тут маємо дуже чітке і точне формулювання дослідницької пози-

<sup>12</sup> Хвойка В. В. Указ. соч.— С. 186.

<sup>13</sup> Горюнов Е. А., Казанский М. М. О происхождении широкопластинчатых фибул // КСИА АН СССР.— 1979.— Вып. 155.

ції: питання, що є одним з основних у джерелознавчій інтерпретації культури виходить за рамки власне черняхівської проблематики і має вирішуватися на основі позачерняхівських матеріалів. Заперечення викикає вже сам вираз «зазнали невдачі». Це невірно. Жодному з критиків (яких було досить) поки що не пощастило розхитати (не говоримо вже спростувати) жоден з аргументів, що наводилися на користь пізнього датування. Ці факти (яких відомо багато десятків) просто ігнорують, роблячи вигляд, що їх взагалі немає. Але такий «метод» здається нам надто небезпечним.

Невірно також, що відкриття слов'янських пам'яток VI—VII ст. підважило думку про переживання черняхівської культури протягом VI та початку VII ст. Ці пам'ятки були відомі і наприкінці 40-х — на початку 50-х років. Зокрема, знали їх і ті автори, які висунули й відстоювали «широку» хронологію черняхова.

Отже, не в незнанні чогось справа. Справа в тому, що поширена нині інтерпретація слов'янської культури VI—VII ст. занадто спрощено відтворює історичний процес. В основі її лежить думка про існування єдиної слов'янської культури VI—VII ст. — на широких просторах від Лаби до Сейма. Характерною (етнізуючою) ознакою цієї фантастичної культури визнавався так званий горщик «празького» типу. В радянській науці, як відомо, найбільш рішуче цю думку захищав І. І. Ляпушкин<sup>14</sup>.

Зараз у своєму «чистому» вигляді ця концепція розгубила своїх прихильників. Слов'янські племена в третій чверті I тис. н. е., безперечно, лишили різні групи пам'яток з відповідно різною характеристикою. В. Д. Баран, зокрема, визнає існування щонайменше трьох таких типів — корчацького, пенківського та колочинського. Отже, загальна складність культурної характеристики слов'ян VI—VII ст. поза сумнівом. Але певні рецидиви, спровоковані застарілими уявленнями про архаїчність суспільного укладу давніх слов'ян, лишилися. Дають вони себе взнаки і в рецензованій книзі.

За еталонний комплекс беруться пам'ятки корчацького типу, добре досліджені на території Прип'ятського (древлянського) Полісся. Пам'ятки черняхівського типу там відсутні, отже, корчацька культура відбиває зовсім іншу традицію культурно-історичного розвитку. Поширювати характеристику тих пам'яток на полянський лісостеп — значить порушувати елементарну коректність наукового висновку: там культурний процес розвивався на іншій основі та іншими шляхами. Паралельним археологічним еквівалентом, синхронним корчаку, в зоні лісостепу були саме пізньочерняхівські пам'ятки, формальна характеристика яких, природно, включала й деякі риси, спільні з комплексом корчацького типу. Зокрема — характерні прямокутні напівземлянки та ліпний посуд, за формою схожий на «празький», поширений на величезних просторах Європи — аж до Забайкальських степів включно. Базувати на таких, вихоплених з контексту, ознаках серйозні етно-історичні висновки щонайменше небезпечно.

Притаманною рисою пізньочерняхівських пам'яток є наявність поряд з ліпним посудом гончарного (нехай би в невеликій кількості). Це — ще один гострий кут сучасної ранньослов'янської археології. Чомусь вважається само собою зрозумілим, що слов'яни VI—VII ст. не могли знати кераміки, виготовленої на гончарному крузі. Природу цього, досить таки дивного, погляду зрозуміти важко, оскільки всі народи периферійно-римської ойкумени засвоїли цю техніку не пізніше рубежу нової ери. Не торкаючися цього питання в повному обсязі, вважаємо за необхідне хоча б коротко оговорити його відносно Східної Європи.

Реальна картина і тут виявиться досить складною. Північна, поліська частина східнослов'янських племен дійсно не знала гончарного посуду до VIII ст. Не було його тут і в черняхівський час. Пояснюється

<sup>14</sup> Ляпушкин И. И. К вопросу о культурном единстве славян // Исследования по археологии СССР. — Л., 1961; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — С. 356—366 та ін.



це тим, що процес відокремлення ремесла від сільського господарства в області Полісся затримався до середини I тис. н. е.; початкові форми його в сфері керамічного виробництва представлені пам'ятками типу Луки-Райковецької або городища Хотомель. Зовсім інакше було в зоні лісостепу, де гончарне ремесло черняхівської культури еволюціонувало в напрямку гончарства ранньої Русі. Немає сумніву, що типові давньоруські керамічні форми (горщик і корчага) мають за прототипи аналогічні форми черняхівської доби.

Як відомо, уявлення про чисто ліпний комплекс ранньо-слов'янської культури було чи не головним аргументом для заперечення автохтонності культурного розвитку від II—V до IX—X ст. При цьому генетичні зв'язки пам'яток VI—VIII ст. з більш пізніми матеріалами визнавалися, а з більш ранніми — ні, незважаючи на те, що кераміка Київської Русі має незрівнянно більше спільного з керамікою черняхівської культури, аніж з посудом корчацького типу.

В. Д. Баран приймає тезу про повну відсутність гончарного посуду в пам'ятках VI—VII ст., хоча вносить до неї дуже серйозні уточнення\*. На с. 98 він наводить список комплексів з чисто ліпною керамікою. Цей список, однак, не є переконливим. Частина згаданих пам'яток (Корчак, Зимне) — належить до корчацької культури, яка взагалі не знала гончарного посуду. Решта — поселення із складного стратиграфією, що крім шарів VI—VII ст. мали більш ранні верстви класичного черняхівського типу або більш пізні нашарування з ранньоруськими матеріалами, або ж і ті й другі. Гончарний посуд на них представлений цілком виразно, але дослідниками довільно відноситься до черняхівського або давньоруського часу. Взагалі за тієї стратиграфічної ситуації дуже важко з упевненістю відносити кожен конкретний черепок до якоїсь конкретної верстви. Отож і поняття шару набуває досить умовного змісту; очевидно, про такі поселення правильніше говорити як про черняхівські, що доживають до VI—VII ст., або ж давньоруські, що виникли в третій чверті I тис. н. е. Концепція, відстоювана В. Д. Бараном, по суті, не спростовує і не заперечує цієї думки; йдеться, отже, не про суть справи, а про уточнення понятійного апарату.

Визнання чисто ліпного комплексу VI—VII ст. тягне за собою постановку нової, досить карколомної проблеми — щодо причин тотального зникнення гончарного посуду черняхівського типу по всій території його поширення. В. Д. Баран, по суті, ухиляється від того делікатного питання, — інакше важко оцінити гіпотезу про гончарію — вихідців з Римської імперії. Це, поза сумнівом, найслабше місце в усій книзі, що аж ніяк не відповідає її загальному науковому рівню.

Справді, черняхівська культура, навіть за урізаною «класичною» хронологією (яку відстоює наш автор), існувала протягом 300 років, позначених активним функціонуванням гончарного ремесла. Оскільки середньостатистичний вік людини тоді становив близько 30 років, то за окреслений період змінилося щонайменше десять поколінь (навіть без поправки на ту обставину, що точити горщики на крузі людина починала не з пелюшок). Невже ж розвиток виробництва мусив залежати від приходу нових чужинців; невже мешканці тієї або іншої округи мали чекати, доки на місце померлого Гая чи Люція з'явиться якийсь кваліфікований Теренцій або Марцій?

І ще: чи були ці прийшли гончарі нормальними людьми з нормальними людськими імпульсами? Чи могли вони мати родину, чи народжували дітей? І чи не могли їхні нащадки — уже не римляни, а свіжоасимільовані «черняхівці» — успадкувати від батька майстерню разом з професійним умінням? Досить поставити ці питання, аби зрозуміти всю недоречність гіпотези.

Справжнє розв'язання проблеми слід шукати на зовсім іншій основі.

\* У книзі читаємо: «Лише на найбільш ранніх із них (пам'яток VI—VII ст. — М. Б.), які можна датувати V—VI ст. н. е. (слідують список — М. Б.), знайдено гончарні посудини, що свідчать про існування ще певних традицій гончарства» (с. 98). Надзвичайно важлива заява, що відкриває далекоюжні перспективи.

Техніка гончарного круга настільки проста і позбавлена будь-яких хитрощів, що середня людина з пересічними здібностями може оволодіти нею за кілька годин. Вона ніколи і ніде не становила таємниці, в тому числі і на наших землях. Свідченням цього є знахідки в Мокіївських курганах IV—III ст. до н. е. або ж у ранніх скіфських похованнях Наддністрянщини. Сіролискований посуд, виявлений у тих комплексах, типологічно дуже близький до черняхівського. Отже, не у відсутності професійних навиків справа. Широке застосування техніки гончарного круга безпосередньо зв'язане з відокремленням керамічного виробництва у самостійну галузь; виготовлений на крузі посуд є посудом масового виробництва, продукованим на продаж. Отож, динаміку виготовлення його слід розглядати у тісному зв'язку з розвитком товарного ремесла.

Складність штучно ствердженої проблеми долається визнанням того елементарного факту, що гончарний посуд у територіальних рамках лісостепу в тій або іншій мірі існував протягом усього першого тис. н. е. Безсумнівні традиції черняхівського гончарства надійно фіксуються наявністю типового черняхівського посуду навіть у комплексах VII—VIII ст. (Пастирське городище, Ріпнів I, ранній шар Пліснеського городища та ін.). Це було б неможливо, якби в VI—VII ст. мала місце перерва у розвитку гончарної техніки. І автор рецензованої книги має блискучий матеріал для узасаднення тези у вигляді керамічної майстерні, розкопаної в с. Глибока на Наддністрянщині. Горн, в якому виявлено гончарну кераміку черняхівського типу, був поєднаний з житлом, характеризованим типовим посудом «празького» або «корчацького» типу.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років здавалося, що еволюція керамічного комплексу йшла в напрямку поступового витіснення ліпного посуду гончарним. Нині стає ясним, що насправді той процес був набагато складнішим. У другій половині VI ст. та в наступний час, безумовно, мало місце певне згортання гончарного ремесла. Про причини того згортання мені вже доводилося писати<sup>15</sup>. Йдеться, по-перше, про ускладнення загальнополітичного становища в період слов'яно-аварських війн; втім, це, очевидно, мало другорядне значення. Вирішальну роль відіграв технічний прогрес, що часом провокує побіжні деструктивні тенденції.

Не можна нехтувати тим, що кінець VI — початок VII ст. був позначений не лише різким зниженням питомої ваги гончарного посуду, а й різкими змінами в самій структурі керамічного комплексу. В цей час виходить з ужитку столовий глиняний посуд, що завжди відзначався особливою ретельністю виготовлення і передусім живив гончарне ремесло. Від середини I тис. н. е. слов'янська кераміка знає лише дві форми — горщик та корчагу (так звані «сковорідки», звичайно, не беремо до уваги, бо їх ніколи не робили на крузі). Зовсім відсутні миски, глеки, кубки та інші форми, які надавали специфічного колориту черняхівській культурі. Але ж, звичайно, з побуту ці форми не зникли, вони перейшли в інший матеріал — дерево. Це було пов'язано з винаходом токарного верстату; як справедливо підкреслює В. Д. Баран, перші токарні різці з'являються саме в середині I тис. н. е. (с. 110—111). Дерев'яний столовий посуд панує у нас до кінця XIII—XIV ст.; уламки його, виявлені в ряді давньоруських пам'яток, демонструють виразні ознаки черняхівської традиції.

Ми спинилися на деяких, найбільш важливих і найбільш дискусійних проблемах, поставлених в аналізованій книзі. Як бачимо, в усіх випадках автор стоїть на принципово правильному шляху, хоча не завжди йде до кінця і не завжди повністю використовує інформативні можливості матеріалу.

*Одержано 12.05.88.*

<sup>15</sup> *Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— С. 36—37.*